

A MAGYARORSZÁGI BESENYŐK
AZ ÁRPÁD-KORBAN

Bár a magyarországi besenyők telepeivel, közigazgatásával és a rájuk vonatkozó forrásanyaggal több, átfogó igénnyel készült munka foglalkozott már, számos kérdésben mégsem alakult ki egységes kép, néhány probléma megválaszolása pedig háttérbe szorult a szakirodalomban.¹ Így nincs egyetértés a besenyő bevándorlás megindulásának időpontját illetően sem; egyes vélemények szerint már a honfoglalástól számolni kell a betelepedéssel,² más elképzelések Zolta fejedelem-ségéhez, illetve a kalandozásokhoz kapcsolják a folyamat kezdetét,³ megint más

¹ A magyarországi besenyőkkel foglalkozó fontosabb átfogó jellegű munkák: JERNEY J.: Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. I. Pest 1851. (továbbiakban: JERNEY 1851.) 227–270.; GYÁRFÁS I.: A jász-kúnok története. II. Kecskemét 1873. (továbbiakban: GYÁRFÁS 1873.) 41–102.; SZOKOLAY M.: A magyarországi besenyőtelepekről. Föld és ember. 1929. (továbbiakban: SZOKOLAY 1929.) 65–90.; З. А. РАСОВСКИЙ: Печеньги, торки и беренды на Руси и въ Угрии. Seminarium Kondakovianum VI. Praha 1933. 1–66.; MÁLYUSZ E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. (továbbiakban: MÁLYUSZ 1939.) 285–294.; GYÖRFFY Gy.: Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma-Archívum. I. Kiegészítő kötet. Bp.–Leipzig 1939. 397–500.; H. GÖCKENJAN: Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittellaterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. (továbbiakban: GÖCKENJAN 1972.) 89–114.; PÁLÓCZI HORVÁTH A.: Besenyők, úzok, kunok. Magyarrá lett keleti népek. Szerk.: SZOMBATHY V. – LÁSZLÓ Gy. Bp. 1988. (továbbiakban: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988.) 106–130.

² JERNEY 1851. 227–228., KÁROLY J.: Fejér vármegye története. I. Székesfehérvár 1896. (továbbiakban: KÁROLY 1896.) 168.

³ FOLTIN J.: A zátyi apátság. Eger 1883. (továbbiakban: FOLTIN 1883.) 85–86.; A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI S. I. Bp. 1896. 199. 2. sz. jegyzet (a vonatkozó rész MARCZALI H. munkája); ERDÉLYI L.: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle 1914. (továbbiakban: ERDÉLYI 1914.) 551–552.; TAGÁNYI K.: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései”-re. Történeti Szemle 1916. (továbbiakban: TAGÁNYI 1916.) 302.; PAIS D.: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 106.; SCHWARTZ E.: Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül. Bp. 1933. 9.; BELITZKY J.: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. (továbbiakban: BELITZKY 1937.) 60.; BELITZKY J.: Sopron vármegye története. I. Bp. 1938. (továbbiakban: BELITZKY 1938.) 171.

nézetek Taksony uralmához kötik az immigráció első hullámainak,⁴ végül vannak olyan feltevések, amelyek csak a XI. század első felétől tartják elképzelhetőnek a besenyők nagyobb mérvű hazai megtelepedését.⁵ Az elszórt forrásadatok különböző minőségét (és helyenkénti ellentmondásait) figyelembe véve természetesen nem csodálkozhatunk a válaszok sokféleségén, bizonyos megfontolások azonban lehetővé teszik, hogy megkíséreljünk állást foglalni e kérdésben.

Anonymus gestájának utolsó, 57. fejezetében tudósít arról, hogy „*dux ... Zulta ... fixit metas regni Hungarie ... ex parte Theotonicorum usque ad pontem Guncil ... et in eodem confinio ultra lutum Musun collocavit etiam Bissenos non paucos habitare pro defensione regni sui*”. Pár sorral lejjebb arról szerzünk tudomást, hogy Taksony fejedelem idejében „*de terra Byssenorum venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Vrcund, a quo descendit genus Thomoy*”.⁶ Kézai Simon krónikája és a XIV. századi króniakompozíció pedig említést tesz arról, hogy Géza fejedelem és más királyok idejében egyéb népek mellett besenyők is érkeztek Magyarországra.⁷ E forráshelyek közül – melyek lényegében a besenyők bevándorlásának idejére való közvetlen utalásokat jelentik – Anonymus első közlésével kapcsolatban több probléma is felmerül. Eleve nehéz elképzelni, hogy a honfoglalást részben kiváltó besenyő támadás traumája után néhány évvel nagyobb tömegű ellenség betelepítésére került volna sor. Bíborbanszületett Konstantín császár szerint a magyarok főemberei még a 927 utáni években is

⁴ PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899.² (továbbiakban: PAULER 1899.) 30.; Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: BO-ROVSKY S. Bp. [é. n.] 401.; G. FEHÉR: Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. Kőrösi Csoma-Archívum. 2. sz. (1921) (továbbiakban: FEHÉR 1921.) 131–133., 135–136.; SZOKOLAY 1929. 69.; GYÖRFFY GY.: István király és műve. Bp. 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 50–51., 514.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája. Továbbiakban: Magyaro. tört.) 707–708.; LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. (továbbiakban: LIGETI 1986.) 384–385.; PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–120.

⁵ HUNFALVY P.: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. (továbbiakban: HUNFALVY 1876.) 353–355.; KNIEZSA I.: Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp. 1938. 438.; GÖCKENJAN 1972. 96–97.; TÓTH Z.: A Botond-monda eredete s az anonymsi Botond-hagyomány. Hadtörténelmi Közlemények 1988. 479.

⁶ E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Bp. 1937–1938. (továbbiakban: SRH.) I. 113–114., 116.

⁷ SRH I. 192., 303.

rémülten hátrították el a besenyő-ellenes akcióra felszólító bizánci követség ajánlatát, mondván, hogy „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók” (Moravcsik Gy. fordítása).⁸ További nehézséget jelent, hogy az Anonymus által leírt német–magyar határ nem felel meg a X. század eleji viszonyoknak; ezt ugyanis a Névtelen Jegyző szerint Zolta „*ad pontem Guncil*”, azaz Göncöl-hídnál jelölte ki, ami valószínűleg a mai Bruck an der Leitha (Ausztria) helységgel azonos.⁹ Márpedig ekkoriban a magyar szállásterületek határa jóval nyugatabbra, az Enns folyónál húzódott,¹⁰ így természetesen a határvédő besenyőket sem az Anonymus által megadott területen kellett volna letelepíteni. Ha mindehhez hozzávesszük még azt a körülményt is, amire már Marczali Henrik is rámutatott, ti. hogy Zolta fejedelem neve azonos a nyugat-magyarországi besenyők 1070-es évekbeli esemény kapcsán említett Zultan ~ Zolta vezérének nevével,¹¹ akkor a következőket állapíthatjuk meg: Anonymusnál – akinek tudomása volt arról a hagyományról, miszerint a magyar fejedelmek korában jelentős számú besenyőt telepítettek le határvédelmi céllal a Fertőn túl, és ismerte a XI. századi besenyő vezér nevét is – összemosódott a kétféle információ, és így létrejött a Zolta-féle történet, amely az időpontot és a telepítő fejedelem személyét tekintve nem helytálló.

Az első jelentősebb besenyő csoportok magyarországi megjelenése, véleményünk szerint, Taksony fejedelem korára tehető, mint ahogy a szakirodalom egy része ezt régóta hangsúlyozza. Anonymus már idézett, Thonuzobára vonatkozó passzusa hitelesnek fogadható el, egyrészt mert az Árpád-korban valóban létezett a magát török eredetű névvel megnevező Tomaj-nemzetség, másrészt Thonuzoba neve ugyancsak török szóösszetételből magyarázható meg, márpedig a XIII. század elején alkotó Névtelenről nem tételezhetjük fel, hogy egy esetleges mesés konstruk-

⁸ MORAVCSIK GY.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban: MORAVCSIK 1984.) 37. A magyaroknak a besenyőktől való félelmére még: uo. 35.

⁹ SRH I. 113. JAKUBOVICH E.: Adatok az Anonymus kérdéshez. Akadémiai Értesítő 1926. 161–165.

¹⁰ KRISTÓ GY.: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (továbbiakban: KRISTÓ 1986.) 20.

¹¹ SRH I. 395. A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI S. II. Bp. 1896. 101. 2. sz. jegyzet (A vonatkozó rész MARCZALI H. munkája. Továbbiakban: MARCZALI 1896.)

ciót turkológiai szempontból is alátámaszthatott volna.¹² A történeti megfontolások szintén amellett szólnak, hogy a X. század második felére helyezzük a betelepítés megindulását. Maszúdi egy homályos szövegrészletéből ugyan arra lehet következtetni, hogy 934-ben a magyarok és a besenyők közösen indítottak katonai akciót Bizánc ellen, a történetből azonban az is kiderül, hogy ezt megelőzően egymás ellen harcoltak, s csak a bizánciak részéről elszenvedett sérelem hatására hagytak fel a háborúskodással.¹³ Mint már utaltunk rá, Bíborbanszületett Konstantín császár még 950 körül is arról ad hírt, hogy a besenyők segítségével féken lehet tartani a magyarokat, mivel félnek e nép haderejétől.¹⁴ Mindezek a körülmények tehát nem kedveztek jelentősebb népcsoportok áttelepülésének. Változott azonban a helyzet 955-öt követően, amikor a nyugati irányú kalandozások lezárultával, a német föld felől várható támadás következtében felértékelődtek a keleti kapcsolatok. Ezt bizonyítják Anonymus azon adatai, miszerint Taksony fejedelem felesége a kunok földjéről („*de terra Cumanorum*”) származott, uralma alatt pedig sok nemes és izmaelita érkezett a Volgai Bolgárországból („*de terra Bular*”).¹⁵ E képbe jól beleillik Taksony azon törekvése is, hogy békés kapcsolatokat tartson fenn a besenyő törzsszövetséggel, s az országába fogadjon onnan érkező csoportokat, így módon is gyarapítva fegyveres erejét. Tudomásunk van arról is, hogy az 970. évi arkadiupoliszi csatában a besenyők és a magyarok (oroszokkal és bolgárokkal szövetségben) ismét közösen harcoltak a bizánciak ellen.¹⁶

¹² Thonuzoba nevére: LIGETI 1986. 93., 105. A Tomaj-nemre: Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988. 661. Thonuzobára lásd még: SZEGFŰ L. és BOLLÓK J. vitáját: Századok 1982. 1060–1090.

¹³ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: GYÖRFFY Gy. Bp. 1975.² 101–103. KRISTÓ 1986. 34–36.

¹⁴ MORAVCSIK 1984. 35.

¹⁵ SRH I. 114–117.

¹⁶ Taksony keleti irányú politikájára: Magyaró. tört. 707–708. (A vonatkozó rész GYÖRFFY Gy. munkája.), KRISTÓ Gy. – MAKK F.: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 23–25. (A vonatkozó rész KRISTÓ Gy. munkája.) A Taksony alatti beköltözéssel kapcsolatban felmerült az az elmélet, miszerint a fejedelem „kun” földről származó felesége valójában besenyő származású volt, Thonuzoba pedig Taksony sógora lett volna (FEHÉR 1921. 129., GYÖRFFY 1977. 50–51., Magyaró. tört. 707., PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–120.). Ezzel kapcsolatban osztjuk Ligeti L. szkepszisét, aki arra mutatott rá, hogy Anonymus szóhasználatában a „kun” nem jelent „besenyő”-t (LIGETI 1986. 384. Lásd még: PAIS D. i. m. 124.). Mindezt alátámasztja az is, hogy Thonuzobával kapcsolatban Anonymus a „*de terra Byssenorum*” kifejezést használja, alig néhány mondattal a „*de terra Cumanorum*” után, világosan

Fogasabb kérdést jelent annak az eldöntése, hogy az Anonymus által is említett Fertő-melléki besenyőket mikor telepítették Nyugat-Magyarországra. A Névtelen Jegyző erre vonatkozó híradása – mint láthattuk, legalábbis kronológiai szempontból – nem fogadható el. Hiteles viszont a besenyő-telepítés indoklása, vagyis a várható német támadások elhárítására, a határvédelem megerősítésére való hivatkozás. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az eseményt nem Szent István uralkodása idejére helyezi Anonymus (amikor pedig szintén tartani kellett német támadástól 1024-et követően), hanem a fejedelmek korához kapcsolja azt. Bár Zolta személye összemérés eredményeként került a történetbe, az nem tekinthető véletlennek, hogy „mellőzte” István alakját a gestaíró; tekintve, hogy a szentként tisztelt uralkodó nagy tekintélye miatt gyakran vált halálát követően a jogbiztosítás kívánatos (néha alaptalanul is igénybe vett) eszközévé, joggal feltételezhetjük, hogy Anonymusnak nem volt tudomása olyan tradícióról, amelyik az ő nevéhez fűzte volna a besenyők Fertő-tó körüli elhelyezését, így a XIII. század elején még élő hagyománynak megfelelően a fejedelmek korához kapcsolta a telepítést. (A forrásokban egyébként a hazai besenyők egyetlen csoportját illetően sem találkozunk olyan hiteles utalással, amely telepítésüket vagy jogaikat Szent Istvánra igyekezne visszavezetni.) A korábban kifejtettek értelmében így inkább Taksony vagy Géza korára gondolhatunk, mint a telepítés idejére. Bizonyos halvány nyomok alapján magunk hajlunk annak a feltevésnek az elfogadására, amelyik – más megfontolások alapján ugyan – szintén a Géza fejedelem és Civakodó Henrik között 991-ben lezajlott háború utáni időre helyezi a nyugat-magyarországi telepítés kezdetét. A német–magyar határ ezt követően alakult az Anonymus által leírtaknak megfelelően, korábban ugyanis jóval nyugatabbra húzódott. A besenyők odairányításától nyilván a kellemetlen szomszédal szembeni határvédelem megerősítését remélték a magyarok. Kniezsa Istvánnak az a megállapítása, miszerint alig van a besenyőknek törökös helynévi nyomuk Pozsony és Moson megyék területén, egyebek mellett avval is magyarázható, hogy az odatelepítéskor, illetve a helynevek keletkezésekor a besenyők már huzamosabb ideje tartózkodtak Magyarországon és ráléptek a *nyelvi* asszimiláció útjára.¹⁷ További halvány megerősítést jelenthet Kézai és a krónikák kitétele, mely szerint „*intraverunt quoque temporibus tam ducis Geichae quam*

megkülönböztetve a két országot egymástól (SRH I. 114., 116.). E megfontolásokból kiindulva Taksony felesége inkább a kazárok földjéről származhatott. Az arkadiopoliszi csatára: MORAVCSIK 1984. 86–89., KRISTÓ 1986. 45.

¹⁷ 991 utáni telepítést feltételez: GYÖRFFY 1977. 514. Szent István alatti nyugatra telepítéssel számol: MOÓR E.: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. Szeged 1944. 82., 92. A 991. évi háborúra és a határ módosulására: GYÖRFFY 1977. 87–88., KRISTÓ 1986. 48.

aliorum regum ... Bessi ... et fere ex omni exera natione ... qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti".¹⁸ Feltételezhető tehát, hogy a Géza korában elkezdődött telepítés az őt követő uralkodók alatt is tovább folytatódott. E területet azután a rajta élő besenyőkkel és a szintén határvédelmet ellátó oroszokkal együtt Szent István szervezte határőrvidékké, marchiává.¹⁹

A XI. században folytatódó betelepülésnek egyéb írásos emlékei is vannak. István király Hartvik-féle legendája is beszámol arról, hogy hatvan tehetős besenyő jött ekkoriban Magyarországra, akiket útközben kiraboltak. Bár a legenda „*de partibus Bulgarorum*” származtatja a jövevényeket, és így, mint azt Györffy György is kifejtette, az esemény csak a század közepén vagy azt követően történhetett, azt mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy az elbeszélés alapját egy valódi bevándorlás képezte.²⁰ Konkrét adatok híján nem lehet pontos dátumhoz kötni az egyes csoportok érkezését, csak igen nagy vonalakban próbálhatjuk a különböző hullámokat meghatározni. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes előkelő besenyők és kíséretük bevándorlása mellett a magyar királyok tudatos telepítő tevékenységével és természetesen a belső migrációval is számolhatunk. Joggal feltételezhető, hogy eleinte olyan elemek érkeztek, amelyek még őrizték törzsi hovatartozásuk emlékét, mert a kárpát-medencei helynévanyagban fennmaradt a *Kölpény* és *Talmács* törzsek neve.²¹ A későbbiek során a besenyők hatalmának hanyatlásával, a törzsi keretek lazulásával egyre kisebb jelentőségűvé vált az egyének hovatartozása is. 1048 folyamán a meghasonlott és egymással háborúskodó besenyők jelentős tömege kért bebocsátást a bizánci birodalomba; a császár Parisztrion themában és Bulgária egyes vidékein telepítette le őket. Az ezután következő zavaros időszakban ismétlődő külső inváziók és a letelepített, határőri feladatokat ellátó jövevé-

¹⁸ SRH I. 192.

¹⁹ KRISTÓ GY.: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 202–206., KRISTÓ GY.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 302.

²⁰ SRH II. 425–427. A kislegenda hasonló elbeszélése: uo. 398–399. Vö.: GYÖRFFY 1977. 129.

²¹ KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEGFÜ L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 21. Egyéb helynevek idevonása: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 120. A besenyő törzsek X. század közepi nevei és elhelyezkedése: MORAVCSIK 1984. 41–42.

nyek meg-megújuló lázadásai kavarták fel a birodalom európai részeinek az életét.²² Ebben a periódusban bizonyára a Balkán-félsziget felől is érkeztek a Kárpát-medencébe kisebb-nagyobb csoportok; ennek, mint láthattuk, a magyar hagyományanyagban is maradt nyoma. 1091. április 29-én a lebunioni ütközetben I. Alexiosz Komnénosz császár megsemmisítő vereséget mért a besenyőkre, véget vetve a szinte permanens háborúskodásnak. Elképzelhető, hogy a katasztrofális csatavesztés után ismét sor került egyes csoportok Magyarországra való költözésére.²³ Meglehetősen biztonsággal tudjuk viszont megállapítani a mintegy másfél évszázados bevándorlási folyamat végpontját, amely ismét a Bizáncban zajló eseményekhez kapcsolódik. A XIV. századi krónikakompozíció tudtul adja II. István magyar királyról, hogy szerfölött kedvelte a „kunokat” és Tatár nevű vezérüket, aki „*a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat, cum rege morabatur*”. A „vérfürdő”, amelyből Tatár társaival együtt megmenekült, az 1122. évi berrhoói csatát jelenti, amelyben II. Ióannész Komnénosz bizánci császár győzelmet aratott a birodalomra törő besenyőkön. Így természetesen – miként a kutatás ezt már megnyugtatóan tisztázta – a Magyarországra menekülők is a krónika állításával ellentétben nem kunok, hanem besenyők voltak.²⁴ Ez az epizód egyébként a besenyőség utolsó önálló szereplését jelentette a történelem színpadán; 1122-t követően végleg megszűnnek mint függet-

²² A besenyő–bizánci háborúskodások XI. századi történetére: F. CHALANDON: *Essai sur le règne d'Alexis Comnène (1081–1118). Les Comnène. Etudes sur l'empire Byzantin aux XIe et XIIe siècles. Alexis Ier Comnène 1081–1118.* New York 1971. (továbbiakban: CHALANDON 1971.) passim, KOSSÁNYI B.: *Az uzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. Századok 1923–1924. 519–537.*, GYÓNI M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1942.* (továbbiakban: GYÓNI 1942.) 89–177., N. BĂNESCU: *Les duchés Byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie.* Bucarest 1946. passim, P. DIACONU: *Les Petchénègues au Bas-Danube.* Bucarest 1970. (továbbiakban: DIACONU 1970.). G. OSTROGORSKY: *Histoire de l'état Byzantin.* Paris 1983. (továbbiakban: OSTROGORSKY 1983.) passim.

²³ A lebunioni csatára: CHALANDON 1971. 132–133., GYÓNI 1942. 176., DIACONU 1970. 133–134. A csata utáni magyarországi betelepedéssel számol: I. FERENT: *A kunok és püspökségük.* Bp. 1981. 37., DIACONU 1970. 134.

²⁴ SRH I. 444. PAULER 1899. I. 233., 432–433. 236. sz. jegyzet, GYÖRFFY Gy.: *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez.* *Antiquitas Hungarica* 1948. 171., MAKK F.: *Megjegyzések II. István történetéhez. Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Szerk.: HORVÁTH J.–SZÉKELY GY. Bp. 1974. 253–259.

len népalakulat, Magyarországon azonban még huzamos ideig megőrizték etnikai különállásukat.²⁵

További, máig sem tisztázott problémát jelent annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen helyzetben voltak és milyen szervezeti keretek között éltek a hazai besenyők a korai, vagyis az árpási kiváltságlevelet megelőző időszakban. A szakirodalom szinte teljes egyöntetűséggel fordult az 1224-ben kiadott szabadalomlevélben foglaltakhoz, ha a hazai besenyők helyzetét, igazgatását kívánta megvilágítani a betelepedések korában. Ezt a megoldást nemcsak módszertani szempontból tartjuk elfogadhatatlannak – hiszen nem lehet a jó 150–200 évvel későbbi állapotokat ráerőltetni a kezdeti időszak viszonyaira –, de maguk a források is ellentmondanak az ilyenfajta összemérésnek.²⁶ Hogy az árpási oklevélben szereplő kiváltságok, az „*ab antiquo instituta*” *libertas* a XI. században még nem léteztek, arra a XIV. századi krónikakompozíció 125. fejezete szolgáltat bizonyítékot.²⁷ Ebben arról olvashatunk, hogy Salamon Mosonba és Pozsonyba való menekülését követően „*Bissenii unanimiter rogaverunt regem Geysam, ut si eos libertati donaret, ipsi insultus regis Salomonis omnino cohercerent ... Rex autem Geysa se petitioni eorum condescensurum promisit, si ipsi hoc, quod promiserunt, adimple-*

²⁵ A berrhoi csatára és következményére: F. CHALANDON: Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I. Comnène (1143–1180). Les Comnène. Etudes sur l'empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles. II. Paris 1912. 48–51., OSTROGORSKY 1983. 399., 415. A Magyarországra irányuló besenyő beköltözések meghatározására irányuló legújabb kísérlet: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–130.

²⁶ Bár MÁLYUSZ E. is felhívja arra a figyelmet, hogy a XIII. századi állapotokat nem lehet azonosnak venni a másfél századdal korábbiakkal, mivel közben az egész magyar társadalom átalakult, azonban ő is arra az eredményre jut, hogy a XI. század második felében hasonló lehetett a besenyők helyzete, mint az árpási oklevél kiadásának idején (JOHANNES DE THUROCZ: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit: E. MÁLYUSZ, adiuvante J. KRISTÓ. Bp. 1988. 385–386. A továbbiakban: Commentarii.)

²⁷ Az árpási besenyők kiváltságlevele: Df. 274 087. Kiadásai: G. FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban: FCD). III/1. 362–364., JERNEY 1851. 233–234., H. WAGNER: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Graz–Köln 1955. (továbbiakban: Urk. Burg. I.) 95–96. Új, javított kiadás: GYÖRFFY GY.: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. (továbbiakban: GYÖRFFY 1990.) 127. KARÁCSONYI J. avval az indoklással, hogy „1220. után csak 1224-ben volt Gyula nádor egyszersmind soproni ispán” 1224-re datálja az oklevelet (A hamis, hibáskeltő és kelteztlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szeged 1988. 62–63. 40. sz.). Mivel a korabeli oklevelek archontológiai sorának az átnézése igazolja ezt a megállapítást, a szakirodalom jelentős részével egyetértésben mi is úgy véljük, hogy a kiadásokban olvasható 1222-es kelteztést 1224-re kell javítani. A rendkívül rongált oklevél fényképén egyébként a dátum már olvashatatlan.

rent. *Bissen i taque cum principe eorum Zultan nomine equitaverunt super regem Salomonem*". A vállalkozás azonban vereséggel végződött, és csak kevesen menekültek meg a besenyők közül.²⁸ A valószínűleg Könyves Kálmán korában lejegyzett krónikarészlet iránti bizalmat növeli az, hogy Vilmos (Willermus), Poth és Marcard német vezérek, valamint a Salamon által segítségül hívott Ernő (Hernuh) osztrák örgróf személyében valóban létező, igazolhatóan Magyarországon, illetve a magyarok ellen harcoló személyeket említ.²⁹ Az eseményre Marczali Henrik szerint 1075-ben került sor.³⁰

E passzust – mely megítélésünk szerint elsőrendű fontosságú problémánk szempontjából – ellentmondásosan interpretálta az eddigi kutatás. A fő gondot természetesen az jelentette, hogy milyen *libertas* lebegett a Salamon ellen lovagló Zultan vezér és besenyői szeme előtt. Jerney Jánosnál is felbukkant már az a felfogás, amelyet azután Erdélyi László 1914-ben továbbfejlesztett, és fontos következtetések alapjává tett. Eszerint a nyugat-magyarországi határvédő besenyők hadifoglyok voltak, akik ezt a lehetőséget kívánták felhasználni személyes szabadságuk elnyerése érdekében. Az elmélet hívei általában az 1071. évi nándorfehérvári ostromhoz kötötték a besenyők betelepítését, amikor Jan (Ian) soproni ispán legyőzte és foglyul ejtette az ostromlottak segítségére érkező besenyő sereget.³¹ Bár elvileg nem elképzelhetetlen, és éppen a bizánci birodalom korabeli története is szolgáltat rá példát, hogy nagyobb tömegű legyőzött nomád népet a győztes hatalom letelepít és katonai, határőri szolgálatra készítet, esetünkben ez a feltételezés nem állja meg a helyét. A hadifogoly-eredetet bírálók között Belitzky János már 1938-ban rámutatott, hogy a koncepciónak nincsen forrásos alapja, hiszen a krónika-kompozíció csak a besenyők legyőzéséről és fogságba ejtéséről tesz említést, további sorsukról és esetleges letelepítésükről azonban nincs szó.³² E megállapítást

²⁸ SRH I. 395–397.

²⁹ SRH I. 396–397. A német vezérekre: uo. 356–357., 379., 391. Ernő örgrófra: *Commentarii* 386., HUBER A.: *Ausztria története* I. Bp. 1899. 203–204.

³⁰ MARCZALI 1896. 101. 2. sz. jegyzet.

³¹ JERNEY 1851. 229–230., ERDÉLYI 1914. 551–552., 557., SZOKOLAY 1929. 69., KÖVÉR F.: *A Hanság földrajza*. Szeged 1930. 41., GÖCKENJAN 1972. 97–98. Jan ispán haditette: SRH I. 370–371.

³² BELITZKY 1938. 173–174. További kritikák: TAGÁNYI 1916. 302–303., KNIEZSA I.: *A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez*. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 332.

avval egészíthetjük ki, hogy a magyarországi besenyőkre vonatkozó forrásos anyagban egyetlen olyan kútfőre sem bukkanunk, amely bármelyik jelentősebb csoport hadifogoly eredetét igazolhatná. Ellentmond továbbá a koncepciónak az is, hogy a nyugat-magyarországi besenyők nem 1071-ben kerültek lakhelyükre. A korábban erről kifejtettek mellett itt csak arra szeretnénk utalni, hogy az 1051-ben III. Henrik vezetésével betörő német sereget a Vértes-hegység felé való vonulása alkalmával éjszakánként a magyarok és a besenyők nyugtalanították nyilaikkal.³³ Itt bizonyára nem az ország más vidékeiről a Dunántúlra rendelt, hanem a nyugati határt védő, és a magyar sereghöz csatlakozott besenyőkről volt szó. Mindezek alapján osztjuk Tagányi Károly és Mályusz Elemér álláspontját, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott összefüggésben a *libertas* nem személyes szabadságot, hanem mentességet, kiváltságot jelent.³⁴ Vagyis a nyugat-magyarországi besenyők nem hadifogoly státuszuk megváltoztatását és személyes szabadságot, hanem kollektív kiváltságjogokat szerettek volna Gézától kapni, amit azonban ekkor még akciójuk sikertelensége miatt bizonyára nem tudtak elérni.

Milyen lehetett tehát az az állapot, amelynek megváltoztatására ekkor Zultan és vitézei kísérletet tettek? Hogy a XI. századi besenyők helyzetét megpróbáljuk felvázolni, ahhoz először is abban a kérdésben kell állást foglalni, hogy valóban csak a nyugat-magyarországi, azaz a Moson-Sopron környéki besenyők próbálkoztak ekkor sorsuk jobbra fordításával – mint ahogy azt az eddigi szakirodalom vélte –, vagy pedig Mályusz Elemér felfogásának értelmében az egész magyarországi besenyőség akciójával kell számolni. A jeles tudós a besenyő vezér 'szultán, uralkodó' jelentésű nevéből arra a következtetésre jutott, hogy „non solum ipsos Bissenos in finibus extremis Sopruniensibus-Mosoniensibus habitantes operam suam regi Geysae obtulisse et Bissenos, quamquam coloniae disperse locatae erant, tunc – saltem tempore bellorum – catervis maioribus et suo duce imperante prodire potuisse, id est confirmationem eorum adhuc omnino non dissolutam esse”. Ebből viszont arra is következtetett, hogy Magyarországra költözésük óta nem telt el hosszú idő.³⁵ Ami az utóbbi megállapítást illeti, az ezzel kapcsolatos véleményünket már kifejtettük. A *Zultan* nevet illetően osztjuk azt a felfogást, mely szerint ez a besenyők között erősen elterjedt iszlámnak tudható be, és elképzelhető az is,

³³ SRH I. 348–349.

³⁴ TAGÁNYI 1916. 302., *Commentarii* 385.

³⁵ *Commentarii* 386.

hogy valóban a vezéri állapotot volt hivatva jelezni.³⁶ Amennyiben mindezt összekapcsoljuk a krónika „*Bissenii unanimiter rogaverunt regem*” kitételével, akkor valóban kialakulhat egy olyan feltevés, miszerint a magyarországi besenyők ekkoriban egy közülük származó főnök vezetése alatt állottak és *egységesen* léptek fel a kiváltságok elnyerése végett. Változik azonban a kép, ha a krónikabeli passzust összevetjük a korabeli és közelkorú okleveles adatokkal. Az 1067 körüli százdi alapítólevélben arról olvashatunk, hogy Péter comes egyebek mellett 30 lovasszolgával is ellátja az apátságot; ezek közül 20 magyar, 10 pedig besenyő („*XXX equites, XX Ungari et X Bissenii*”).³⁷ Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélből tudjuk, hogy I. Géza a taszári és az udvardi besenyők faluját adományozta a monostornak: „*dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine Tazzar ... cum terra XX ti aratorum ... Insuper vero dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum ... cum terra septuaginta duorum aratorum*”.³⁸ Hasonlóképp a besenyők falvával ajándékozta meg Szent László az általa alapított somogyvári apátságot 1091-ben („*Pincinaticorum villa cum servis et territorio suo*”).³⁹ Ezekből az adatokból az derül ki, hogy a XI. század második feléig Magyarországra beköltözött besenyők nem álltak egységes irányítás alatt, hanem a király, az egyház és nagybirtokos földesurak fennhatósága alá tartoztak, akik gyakran eladományozták őket és falvaikat. Ez a helyzet arra vezethető vissza, hogy a besenyők különböző csoportokban és eltérő időpontokban vándoroltak be, így telepeik az ország területén szétszórva jöttek létre. (E szétszórtság – véleményünk szerint – a beköltözés körülményeivel magyarázható, nem pedig az államhatalom félelem szülte tudatos széttelepítő törekvései-

³⁶ Uo. 386. Vö. CZEGLÉDY K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest oriental reprints. Series A 3. Bp. 1985. 100.

³⁷ WENZEL G.: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (továbbiakban: ÁÚO). I. Pest 1860. 25. Semmi nem mutat arra, hogy e magyarokban és besenyőkben katonáskodó szabad fegyvereseket lássunk, mint ahogy H. Göckenjan véli (GÖCKENJAN 1972. 110.). Az adományozott javak felsorolása is inkább arra enged következtetni, hogy e besenyőket lovasszolgáknak tartjuk, akiknek a mezőgazdasági munka volt elsősorban a feladatuk, ne pedig fegyveres vitézeknek: „*sumpma tocius numeri concluditur calculo, videlicet CIIII mansus seruorum; XXX equites, XX Ungari et (X) Bissenii; sex lanifice et linifice; X vinee et ortus apium, X copule equorum*” stb. Vö. GYÖRFFY 1977. 515.

³⁸ R. MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislava 1971. 55.

³⁹ Századok 1906. 405.

vel, mint ahogy ez a szakirodalomban gyakran felmerült.⁴⁰) Ennek megfelelően eltérően alakult az egyes csoportok sorsa is. Eleve különbséget kell tennünk a törzsi-nemzeti előkelők (mint például Thonuzoba vagy a Hartvik-féle legendában említett hatvan tehetős besenyő) és az egyszerű, kevésbé vagyonos nemzetségtagok között. Az előbbiek nyilván a magyar társadalom felsőbb rétegeibe tagozódtak be, mint ahogy ezt a Tomaj-nem esete is mutatja. Az utóbbiakat az államhatalom elsősorban katonai szempontból kívánta felhasználni, másokat pedig földművelésre készítettek. A törökös szervezetű, steppei lovasnomád életformát folytató besenyők számára természetes elfoglaltságot jelentett a katonáskodás, viszont könnyűfegyverzetű (és jövevény) mivoltuk azt is meghatározta, hogy a határvédelem kiegészítésére, illetve (a székelyekkel és talán más betelepültekkel együtt) a magyar sereg elővédjeként alkalmazzák őket. Utóbbi szerepüküket egyértelműen bizonyítja a krónikakompozíciónak az 1146. évi Fischa menti csatával kapcsolatos megjegyzése: „*Bisseni ... pessimi et Siculi vilissimi ... qui more solito preibant agmina Hungarorum*”.⁴¹ Az elővédként való alkalmazás arra mutat, hogy a magyar uralkodók nem látták el *etnikai* jellegű kiváltságokkal a betelepülő besenyőket, hanem csatlakozott, illetve hódoltatott katonai segédnépeknek kijáró elbánásban részesítették őket. Részben e szemléletnek (amely még a XII. században is hatott) tudhatók be a krónikában többször is előforduló, az egyébként komoly katonai erőt képviselő besenyőkre vonatkozó „*vilissimi*”, „*pessimi*” pejoratív jelzők.⁴² Így tehát a XI. században is érzékelhető megkülönböztetésük és bizonyos fokú elkülönülésük a magyar társadalmon belül nem valamiféle kollektív előjogokra vezethető vissza, hanem származásukból és életformájukból adódó foglalkozásukra. Társadalmi helyzetükre némi fényt vet Szent László II. törvénykönyvének azon cikkelye, amelyik a határvidék ispánjait a tisztségüktől való megfosztással fenyegeti abban az esetben, ha a király engedélye nélkül eltűrik, hogy lovakat vagy ökröket külföldre vigyenek eladni, míg ha ugyanezt a bűnt egyszerű határőrök (*ewri*) vagy tehetősebb előjáróik követik el, nekik már vagyon- és szabadságvesztéssel is számolni kell.⁴³ Vagyis e határőrök (akik közé a besenyők egy része is tartozott) már nem ugyanav-

⁴⁰ BELITZKY 1938. 171., MÁLYUSZ 1939. 286., GYÖRFFY 1977. 514., LIGETI 1986. 385.

⁴¹ SRH I. 456.

⁴² SRH I. 397., 436., 456.

⁴³ ZÁVODSZKY L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 170–171.

val a szabadsággal, *libertasszal* rendelkeztek, mint az ispánok, hanem annak csak egy kötöttebb, szűkebb változatával.⁴⁴

Mindezek alapján úgy véljük, hogy Zulta nem tekinthető a magyarországi besenyőség egésze vezérének, hanem csak a nyugatra telepített határvédők főnökeinek. A krónika „*unanimiter*” kifejezése arra utalhat, hogy a hazai besenyőknek ez a csoportja (amelyik szervezetileg a Szent István által alapított határőrgrófságba és az annak élén álló határispánnak a fennhatósága alá tartozott) Zulta vezetésével *közösen* lépett fel Salamon ellen, *kollektív*, végső fokon *etnikai* jellegű kiváltságok reményében. Hasonló helyzetben lehettek a katonáskodó besenyők azon csoportjai is, amelyek az ország különböző területein élve, földrajzi elhelyezkedésük folytán nem vehettek részt a határőrzésben, de hadjáratok alkalmával katonai szolgálatot teljesítettek. Mint az 1116. évi Olsava menti és a már említett Fischa menti csaták története mutatja, háború esetén a besenyők a székelyekkel a magyar sereg elővédjét alkották, szervezetileg az utóbbiaktól elkülönülő csapat (illetve a források bizonytalansága miatt az is elképzelhető, hogy csapatok) formájában, melynek (amelyeknek) az élén külön ispán állott, míg magát a teljes elővédet feltehetőleg egy országos méltóság (talán már ekkor a nádorispán) felügyelte és irányította.⁴⁵ Bár a Zulta-féle akció nem járt sikerrel, a XII. század folyamán bizonyos változás következett be a besenyők sorsában: pontosan meg nem határozható időben a magyar királyok katonai szempontból fontos csoportjaikat etnikai jellegű kiváltságokban

⁴⁴ A *libertas* fogalom e korszakbeli változásaira: BOLLA I.: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Bp. 1983. (továbbiakban: BOLLA 1983.) 32–43.

⁴⁵ Az Olsava menti csata kapcsán Cosmas Pragensis elbeszélése arról tudósít, hogy a magyarok „*tres armatas quas vocant hospitium legiones*” küldtek előre a táboruk biztosítására (A. F. GOMBOS: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I–III. Bp. 1937–1943. 807. A továbbiakban: G.) A XIV. századi krónikakompozíció annyiban egészíti ki a képet, hogy az előreküldött seregrészt besenyők és székelyek alkották (SRH I. 435–436.), kétséges viszont, hogy az elővéd Cosmas által említett mind a három „*légióját*” ők alkották-e vagy a harmadik csapat más népelemeket foglalt magában. (Vö. PAULER 1899. I. 227–229., KRISTÓ 1986. 73–74.) A Fischa menti ütközet krónikabeli leírása úgy tudja, hogy a magyarok elővédeit alkotó besenyők és a székelyek megfutottak a németek elől. (SRH I. 456.) Freisingi Ottó leírásából az derül ki, hogy a csatát megelőzően II. Géza felállította a hadrendet, „*positi in capite duabus alis, in quibus sagittarii ... erant*” (G. 1768.) A későbbiekben azután Jasomirgott Henrik támadásba lendülve megsemmisítette az elővédet alkotó íjászokat az élükön álló két ispánjukkal együtt: „*denique ... sagittariorum impetum, qui in duabus precedentibus alis positi erant, pervenit ac illas cum duobus comitibus, qui eisdem preerant, ferme funditus delevit*” (uo.). A két kútfő összevetéséből világossá válik, hogy itt a besenyőkről és a székelyekről van szó, akik két ispán vezetése alatt két szárnyban álltak a magyar sereg előtt. (Vö. PAULER 1899. I. 261–263., KRISTÓ 1986. 79–80.)

részesítették. Magunk úgy véljük – bár adatok híján bizonyítani természetesen nem tudjuk –, hogy e folyamat II. Géza vagy esetleg közvetlen utódai alatt vehette kezdetét; egyrészt mert korábbi időszakból nem ismerünk ilyen típusú kollektív (még ha az adott esetben nem is a besenyők teljes egészére kiterjedő) etnikai kiváltságokat, másrészt viszont sokkal későbbre sem tehetjük e kezdetet, legalábbis erre utal az árpási kiváltságlevél „*eorum libertas ab antiquo instituta*” kitétele.⁴⁶ Nagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy valóban *folyamat*ról van szó, s nem egyfajta „varázsütés”-ről, tekintve, hogy mind szervezeten, mind pedig földrajzilag különbségek voltak a hazai besenyők között. Ami azt a kérdést illeti, hogy minek tudható be ezen etnikai kiváltságok adományozása, arra a magyarországi társadalomfejlődési folyamatok adnak választ. Míg a X. század végén és a XI. század nagyobb részében fegyverforgató szabadok viszonylag nagy tömegei álltak a királyi hatalom rendelkezésére, addig a XII. század elejére nagyjából Könyves Kálmán uralma idejére beértek azok a változások, amelyek a feudális függőségi viszonyok elterjedéséhez, a közsabadság fogalmának differenciálódásához vezettek. Így módon viszont megcsappant azoknak a száma is, akik a fegyverforgatásból keresték kenyerüket. Figyelembe kell venni még, hogy a páncélos, nehézfegyverzetű fegyvernem terjedése egyáltalán nem tette feleslegessé vagy nélkülözhetővé a könnyűfegyverzetű, mozgékony lovasíjászokat, akik bizonyos speciális feladatok (ellenfél távoltartása, sorainak megzavarása, felderítés stb.) ellátására egyedül voltak alkalmasak. Ráadásul a berrhoói csatát követően több mint száz éven keresztül nem szólnak a források jelentősebb keleti nomád népelem Magyarországra való költözéséről.⁴⁷ Mindez érthetővé teszi a magyar királyok azon törekvését, hogy privilégiumok révén biztosítsák maguk számára a besenyők haderejét.⁴⁸

Azok a (feltehetően kevésbé tehetős) nemzetségtagok viszont, akik nem tudtak eleget tenni katonáskodási kötelezettségüknek vagy „önhibájukon” kívül olyan helyzetbe kerültek, amikor már nem tartottak igényt ilyen irányú szolgálataikra, elvesztették szabadságukat, és királyi, egyházi, illetve magánjellegű *földesúri* függőségbe kerültek. Ebbe a kategóriába tartozhattak a már idézett oklevelekben szereplő lovasszolgák és az eladományozott falvak besenyő lakói. Ugyanakkor a *miles*

⁴⁶ Urk. Burg. I. 95.

⁴⁷ A korszak társadalomfejlődési tendenciáira: BOLLA 1983. 28–62., Magyaro. tört. 976–1006. (e rész GYÖRFFY GY. munkája), 1131–1161., 1172–1178. (e részeket KRISTÓ GY. írta.); KRISTÓ GY.: Magyarország története 895–1301. (egyetemi jegyzet) 120–134.

⁴⁸ A magyar hadszervezet e korszakbeli fejlődésére: KRISTÓ 1986. 178–201.

kategóriába tartozó személyek eladományozására is találhatunk példát e korszak diplomáiban, így természetesen az sem zárható ki, hogy hasonló helyzetben levő és foglalkozású besenyők is gazdát cseréltek ily módon.⁴⁹

A besenyő szabadság mibenlétéről a legrészletesebb tájékoztatást nyújtó árpási kiváltságlevél mellett bizonyos elszórt adatok is némi felvilágosítást adnak. Mindezek figyelembevételével a besenyők etnikai kiváltságairól és szervezetéről az alábbi kép bontakozik ki:⁵⁰ legfőbb előjárójuk ekkor már minden kétséget kizáróan a nádor (*„Bisseni de Arpas ad nos, videlicet ad palatinum, pertinentes“*), aki – amellet, hogy a legfelsőbb bírósági fórum szerepét tölti be – egyben a közigazgatás feje is, mivel ő nevezi ki a besenyők ispánját (*„Lucam eorum comitem a nobis constitutum“*), s feltehetőleg az első számú katonai parancsnok is ő.⁵¹ Az ispánok – akik közé Lucas comes is tartozott – az egyes csoportok vezetői voltak,

⁴⁹ Felmerülhet az említett példák kapcsán az a kérdés, hogy az eladományozás időpontjában e falvak lakossága valóban besenyő volt-e vagy pedig a megjelölés a hajdani lakosokra, esetleg birtokosokra vonatkozott. Bár elvileg mindegyik eshetőséggel számolni kell, mégis, külön utalás híján valószínűbbnek tartjuk az első lehetőséget. Vö. még: GÖCKENJAN 1972. 102., 109–112., GYÖRFFY Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: ÁMTF) I. Bp. 1987.² 418., 422., 480., 807–808.; III. Bp. 1987. 461–462. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a százdi alapítólevélben szereplő *„ad puteum Bissenorum“* és *„ad sepulturam Bissenorum“* kitételek is arra mutatnak, hogy a besenyők ekkoriban már huzamosabb ideje tartózkodtak Magyarországon (ÁÚO I. 24.). Mílések eladományozására: KRISTÓ 1986. 188., BOLLA 1983. 84. 91. sz. jegyzet, 221.

⁵⁰ Az árpási oklevél és a besenyő kiváltságok elemzése: JERNEY 1851. 266–268., KÁROLY 1896. 178–179., ERDÉLYI 1914. 553–558., TAGÁNYI 1916. 303–305., BELITZKY 1938. 299., 325–326., BARTFAI SZABÓ L.: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938. 449., MÁLYUSZ 1939. 288–290., GÖCKENJAN 1972. 100., Magyaró. tört. 1099. Az árpási oklevélből vett idézetek: GYÖRFFY 1990. 127.

⁵¹ Helyenként azonban más méltóságok is rendelkezettek a besenyőkkel, legalábbis erre mutat IV. Béla egyik oklevele, amelyikből arról szerzünk tudomást, hogy – feltehetőleg 1210 körül – II. András Iwachin szebeni ispán vezetése alatt besenyőkből (is) álló sereget küldött Boril bolgár cár megsegítésére: *„rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit, eum ille ductorem exercitus praeferendo“* (SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke [továbbiakban: RA] I. Bp. 1923. 277.). A hadjárat datálására: KARÁCSONYI J.: Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 1912. 292–294. További kutatást igényel még annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az oklevelekben említett „Besenyő” nevű, illetve valaha besenyő tulajdonú várföldek vajon a besenyők vármegyei kontingensbe való tartozásának emlékei-e. Vö. 1203: J. N. WEISS: Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreutz im Wiener Walde (továbbiakban: WEIS) I. Wien 1856. 35., 1213: KARÁCSONYI J.–BOROVSKY S.: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Bp. 1903. 176. 62. sz., 1232: ÁÚO. VI. 503–504.

háború esetén pedig a katonai egységek élén álltak, miként ezt az 1146. évi csata is mutatja. Beiktatásukra, illetve megújításukra háromévenként került sor, s ekkor adót is szedtek: „*revoluto semper tertio anno comiti eorum debent dare pro novitate VI pensas denariorum de Viannia de duobus equis*”. Az ispánok általában nem besenyő származásúak lehettek, legalábbis erre mutat Lucas comes védekezése, aki az árpási besenyők vádját, miszerint szabadságukat megrontotta volna, avval háritotta el, „*quod nichil ex se ipso contra libertatem eorum fecisset, sed in omni, iuxta quod Mika youbagio eorum qui eum preibat in debitis exigendis et in aliis instruxisset, eo modo processisset*”, amit a felperesek tudomásul is vettek. Bár az ispán is ítélkezett felettük, a mindennapos, kisebb horderejű ügyek elintézése a curialis comesre várt, aki számára az oklevél feladatul szabta, hogy „*debet iterum per annum circuire et causas, que referuntur, iudicare*”. A jobbágyok („*ioubagiones*”) képezték a besenyők tehetősebb hivatásos tisztviselő rétegét, akik talán a székely lófőkhöz hasonlóan, előre meghatározott sorrend szerint váltották egymást a különböző (de az előbbieknél kisebb jelentőségű) funkciókban.⁵² Súlyos vétségek esetén vagyoni elvesztésével és a tisztségviselésből való (utódaikat is érintő) kizárással büntették őket, miként történt ez a Lucas comesnek tanácsokat adó Mikával is, aki „*tamquam destructor libertatis fuisse iudicatus, remansit ad perdendam totam substantiam suam ita, quod nec ipse nec aliquis successorum eorum honorem yobagionum possit adipisci*”. Önállóan szállhattak hadba és mentesültek a curialis comes descensusától: „*super ioubagiones eorum [ti. Bissenorum], qui per se possunt ire in exercitum, curialis comes non potest descendere*”.

A szabadságjogok etnikai jellegét húzza alá az a kitétel, mely szerint „*qui vero in expeditionem ire non poterint, de quolibet equo VI pensas persolvent*”. Vagyis a valamilyen okból nem katonáskodó besenyőkre is vonatkozik a *libertas*, amely tehát a származás, illetve a közösséghez tartozás alapján illette meg az egyéneket. Az előbbi számontartását és fontosságát bizonyítja IV. Béla egy későbbi, 1265-ben kelt diplomája, amely bizonyos padányi tárnokok – akiket az országos nemességbe emelt a király – felsorolásához fontosnak tartotta hozzáfűzni a „*qui filii Bissenorum dicuntur*” kitételt.⁵³ A „besenyő szabadság”-ra több oklevél is utal. 1238-ban IV. Béla egyebek mellett a besenyők földje birtoklásában is megerősítette a Johannita rendházat: „*item concessimus eidem Domui terram, quam habebant Bisseni in terra de Narrag, ipsosque Bissenos, de beneplacito et voluntate sua,*

⁵² Vö. MÁLYUSZ 1939. 290.

⁵³ FCD IV/3. 262., RA 1464. sz. A „besenyők fiai” és a „várjobbágyok fiai” kifejezések (helyenként vitatható) összehasonlítására: BELTZKY 1937. 84–86., BELTZKY 1938. 307–311.

eidem domui dimisimus, iuxta libertatem ipsonum seruituros".⁵⁴ Szintén IV. Béla állította ki 1269-ben azt az oklevelet, amelyből tudomást szerezhethünk arról, hogy Mátyás és Chatur töbörzsöki besenyők „*quandam terram ... Fanch nominatam ... sibi dari petierunt ... in libertate Bissenorum possidendam*".⁵⁵ E példák egyébként arra is rávilágítanak, hogy a „besenyő szabadság”-hoz hozzátartozott a birtokképeség, a földdel való rendelkezés joga is. Bár az árpási kiváltságlevél ebben a vonatkozásban nem intézkedik, úgy véljük, hogy erre az időre már a besenyő közösségek nagy részében végbement a szállásbirtokok megosztása és az „egyéni” földbirtokok kijelölése. Erre mutat az is, hogy például 1221-ben a nagyalmi besenyők atyai öröksége után fizetendő tizedről, valamint vásárolt szőleikről, 1278-ban a besenyő Tekme földjéről, egy 1295-ben kelt oklevélben pedig Besenyő Benedek özvegyének (*relicta Benedicti Bisseni de Lyaba*) férjétől öröklött szőleijéről olvashatunk.⁵⁶ Közvetve alátámasztja e megállapítást V. István 1270. évi oklevele is, amely rendezi (több ponton az árpási diplomához hasonlóan) a magyarórsi örök jogait és kötelezettségeit. Ebben egyebek mellett azt is elrendeli a király, „*ut terras suas non ad generacionem, sed ad singulas personas divisim possideant*".⁵⁷ Hasonlóképpen lehetett ez a besenyőknél is; a kiváltságok megszerzése többnyire együttjárhatott a szállásföldek megosztásával is. Amikor pedig külön birtokos megjelölése nélkül, a gyakran előforduló „besenyők földje, prédiума” stb. kitételrel találkozunk a forrásokban,⁵⁸ akkor általában közös (nemzetségi) szállásbirtokokra gondolhatunk. Az is előfordult azonban, hogy – a királyi hatalom védő intézkedései ellenére⁵⁹ – a szállásbirtokok a rajtuk élőkkel együtt eladományozásra kerültek (mint ezt a nyárádi besenyők esete is mutatja), ez viszont a *libertas* és az önkéntesség mindenféle hangoztatása ellenére is olyan függőségi viszony kialakulását vonta maga után,

⁵⁴ FCD IV/1. 106., RA 637. sz. Vö. ÁMTF I. 781., 793–794.

⁵⁵ Df. 249 082. Regesztája: FCD VIII/5. 288. Vö. ÁMTF II. 337., 411.

⁵⁶ A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: ERDÉLYI L. – SÓRÓS P. (továbbiakban: PRT) I. Bp. 1902. 650–652., Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk.: NAGY I. – DEÁK F. – NAGY Gy. Bp. 1879. 82–83., Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: NAGY I. – PAUR I. – RÁTH K. – VÉGHÉLY D. VIII. Bp. 1891. 352–353.

⁵⁷ Urk. Burg. I. 381.

⁵⁸ 1203: WEIS I. 35., 1232: ÁÚO VI. 504., 1240 k.: WEIS I. 104., 1278: WEIS I. 214., é. n.: ÁÚO. X. 454.

⁵⁹ Pld.: WEIS I. 104. Vö. GÖCKENJAN 1972. 99.

amely hosszabb távon bizonyára az előjogok elvesztésével és a kialakuló jobbagyparazstságba történő beolvadással járt együtt.⁶⁰

A hazai besenyők nagyobb része azonban az etnikai jellegű *libertas* segítségével el tudta kerülni ezt a sorsot – többnyire a királyi hatalom érdekeivel összhangban –, s státusát megőrizte vagy elindult a társadalmi emelkedés útján. Már a XII–XIII. század fordulója körül találkozunk olyan utalásokkal a forrásokban, amelyek a besenyők kereskedelmi jellegű tevékenységét jelzik,⁶¹ a XIII. század folyamán pedig tárnokokként, poroszlóként, pap-orvosként és királyi emberként jelennek meg az oklevelekben.⁶² Természetesen a katonáskodás továbbra is főszerepet játszott életükben, amit bizonyít egyebek mellett II. Otakár cseh király Rómába küldött levele is, mely az 1260. évi morvamezei csata magyar oldalon harcoló népelemei között a besenyőket is külön megemlíti.⁶³ A század második felében pedig – mint a padányiak esetében is láthattuk – megkezdődött a tehetősebb, fontosabb szerepkört betöltő elemek beolvadása a kialakuló köznemességbe.

A magyarországi besenyők útja tehát az Árpád-korban a csatlakozott katonai segédnépek státusától az etnikai jellegű kiváltságokon keresztül – kitérőkkel, és leágazásokkal tarkítva – a köznemességbe való felemelkedésig ívelt. A folyamat természetesen ekkor még nem ért véget, mivel a XIV. század számottevő fejleményeket produkált e téren, ez azonban már egy másik történet lapjaira tartozik. Az Árpád-kori fejlemények vizsgálata saját okán kívül azért is tarthat számot a figyelemre, mert a besenyőkre vonatkozó (helyenként bőséges) információk segítséget nyújthatnak más katonai segédnépek kiváltságainak, szervezetének a vizsgálatához.⁶⁴

⁶⁰ Hasonló sorsra juthattak azok a besenyők is, akiket a románokkal közösen használt erdejükkel és vizeikkel együtt a szászok fennhatósága alá rendelt az Adreanum (F. ZIMMERMANN – C. WERNER: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1892. 35.).

⁶¹ 1196: T. SMİČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II. Zagrabiae 1904. 280. 262. sz.; 1202–1203 k.: PRT I. 651–652.

⁶² RA I. 63., FCD IV/3. 262., ÁÚO XI. 166., ÁÚO III. 59., FCD VI/2. 272.

⁶³ FCD IV/3. 15.

⁶⁴ Kéziratunkat 1989 novemberében zártuk le. A második korrektúra idején jelent meg GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok c. átdolgozott és bővített tanulmánya (in: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 94–191.), amelyből kizárólag az árpási oklevél javított kiadását állt módunkban felhasználni. Hasonlóképpen el kellett tekintenünk PÁLÓCZI HORVÁRH A.: Besenyők, kunok, jászok c. munkájának a hasznosításától is, amelyik szintén tanulmányunk elkészülte után látott napvilágot.

LES PETCHENEGUES DE HONGRIE A L'EPOQUE DES ARPAD

En examinant l'immigration des Pétchéniègues en Hongrie, l'auteur arrive à la prise de position suivante: ce cours avait commencé au temps du prince Taksony et prit fin sous le règne d'Etienne II. L'établissement des campements pour la défense des frontières de la Hongrie de l'ouest fut créé, selon son jugement, après 991, à l'époque de la principauté de Géza. Dans la partie suivante de l'étude, l'auteur, en examinant la situation sociale et juridique des Pétchéniègues, constate que jusqu'au milieu du XIIe siècle, les rois de Hongrie les traitaient comme les peuples de renfort militaire attachés, ainsi, ils n'avaient pas encore à cette époque, de privilèges ethniques. Ils obtinrent ces derniers à partir du milieu du XIIe siècle; l'auteur analyse ces libertés à l'aide de la charte d'Árpás et d'autres sources. Bien que la société des Pétchéniègues de Hongrie se fût considérablement polarisée au cours du XIIIe siècle, pour beaucoup d'entre eux, justement ces privilèges rendirent possible de pouvoir monter dans le rang de petite noblesse qui se formait à partir de la deuxième moitié du siècle.